

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ОЦІНКИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ ТА СПОСОБІВ ЇЇ ДЕТІНІЗАЦІЇ

У статті висвітлено одну з найважливіших проблем сьогодення України – тіньову економіку, яка паралізувала майже увесь спектр національної економіки, і є головною перешкодою для подальшого розвитку нашої держави. Здійснено аналіз тенденцій, особливостей та стану цього негативного явища в економіці України, звернено особливу увагу на провідну роль держави у подоланні цієї проблеми. Вироблено пропозиції та способи захисту від подальшої мінізації вітчизняної економіки, а також шляхи виходу із кризи.

Ключові слова: тіньова економіка, детінізація, криміналізація економіки, легалізація.

В статті отражена одна из важнейших проблем нынешнего времени Украины – теневая экономика, которая парализовала почти весь спектр национальной экономики, и является главной преградой для дальнейшего развития нашего государства. Осуществлен анализ тенденций, особенностей и состояния этого негативного явления в экономике Украины, обращено особое внимание на ведущую роль государства в преодолении этой проблемы. Выработаны предложения и способы защиты от дальнейшей тенизации отечественной экономики, а также пути выхода из кризиса.

Ключевые слова: теневая экономика, детенизация, криминализация экономики, легализация.

One of major problems of present time of Ukraine is reflected in the article – shadow economy which paralysed almost all spectrum of national economy and is a main barrier for further development of our state. The analysis of tendencies, features and state of this negative phenomenon is carried out in the economy of Ukraine, the special attention is turned on the leading role of the state in overcoming of this problem. Suggestions and methods of protecting are mine-out from further tinization of home economy, and also ways of exit from a crisis.

Key words: shadow economy, detinization, kriminalizaciya of economy, legalization.

Постановка проблеми. Ситуація, що склалася на цей час в Україні внаслідок масштабно-вибухового поширення такого явища як тіньова економіка, потребує глибоких і комплексних наукових досліджень цього своєрідного феномена перехідної (і не тільки перехідної) економіки. Спрощені, поверхневі суспільні уявлення щодо реальних масштабів і якісних особливостей такого складного системного явища, яким є тіньова економіка, мають досить негативний вплив на ситуацію, що склалася в національній економіці.

Неврахування реально існуючих масштабів тіньової економічної діяльності призводить також до значного перекручування макроекономічних показників, що в кінцевому підсумку впливає на допущення серйозних помилок при аналізі, прогнозуванні та моделюванні соціально-економічної ситуації.

Слід також зазначити, що не осмисливши того, що відбувається у тіньовій економіці, фактично неможливо розібратися з існуючими тенденціями та повною мірою оцінити реальні процеси, які відбуваються у легальній, або «світлій» економіці. Тобто без останнього

неможливо достатньо точно спрогнозувати перспективи подальшого соціально-економічного розвитку країни.

Сьогодні більшість спеціалістів, які досліджують питання, що пов'язані із функціонуванням тіньової економіки, вказуючи на причини та форми її проявів, визначаючи масштаби поширення, у цілому недооцінюють справжнього руйнівного впливу як на поточний стан, так і на перспективи загально-економічного розвитку країни. У той же час тіньова економіка була і залишається однією з найгостріших проблем сучасного соціально-економічного життя країни, що у багатьох своїх проявах є аналогічною, скажімо, проблемі подолання забруднення навколишнього середовища або СНІДу.

У зв'язку із цим виникає низка питань як теоретичного, так і практичного характеру, без чіткої та максимально об'єктивної відповіді на які економічна політика як у короткотерміновому, так і у довгостроковому плані приречена на неефективність, а у багатьох випадках і на повний провал.

Серед цих питань найбільш важливими є наступні. Що собою являє тіньова економіка? Які чинники та стимули генерують і які основні джерела живлять

тіньову економіку? Яка її інституціональна структура? Як максимально точно оцінити масштаби тіньової економіки, а також питому вагу її структурних складових? Яка роль і наслідки діяльності тіньового сектора економіки та його окремих структурних складових в національному господарстві та суспільно-політичному житті країни? Які способи і методи повинні застосовуватися для боротьби з тіньовою економікою та її проявами?

Аналіз останніх досліджень показує, що тіньова економіка є предметом широкого обговорення та вивчення багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, зокрема Е. Фейгом, А. Шлефером, Т. Фрейем, Г. Гросманом, а також В. Поповичем, З. Варналієм, В. Мандибурою, О. Турчиновим [1-6]. Поняття «тіньова економіка» найбільш повно визначене західним вченим Е. Фейгом. Він вважає, що тіньова економіка включає всю економічну діяльність, яка з будь-яких причин не враховується офіційною статистикою і не потрапляє до валового національного продукту.

Також дослідники включають до складу тіньової економіки й т. зв. «фіктивну економіку» – діяльність, спрямовану на отримання доходу шляхом фальсифікації вартості, порушення чинного законодавства або використання його прогалін. Це поєднання економічних приписок, спекулятивних операцій, хабарництва й шахрайства з діяльністю «фіктивних фірм», «конвертаторів», пов'язаних з отриманням і передачею (перерозподілом) грошей, а не зі створенням валового національного продукту.

Мета статті – з'ясувати причини стрімкої тінізації української економіки та окреслити основні способи виходу з цієї системної кризи.

Виклад основного матеріалу. Як суспільне явище, «тіньова» економіка притаманна усім країнам незалежно від моделі та рівня їх соціально-економічного розвитку. Практика засвідчує, що доки існуватиме державна форма організації суспільного життя, а держава в той чи інший правовий спосіб впливатиме на економічний розвиток шляхом реалізації бюджетної, податкової, грошово-кредитної, валютної політики тощо, доти зберігатиметься й тіньова економіка. Суттєво може змінюватись лише її питома вага, роль, яку вона відіграє у суспільному житті, а також механізми її взаємодії із легальною економікою та «кольорова палітра», що має тіньова економіка – від світло-сірої до криваво-чорної [3, с. 51–52].

Особливо гостро проблема «тінізації» економіки постає в країнах, де відбуваються революційні зміни соціально-економічних відносин.

За сучасних умов переходу економіки України до ринкової економіки спостерігається стрімке зростання рівня злочинності, зміна її структури. На тлі «первинних» цінностей ринкового суспільства (легалізація джерел доходів, свобода підприємництва, обмеженість державного контролю і впливу на діяльність суб'єктів підприємництва, майнове розшарування суспільства на багатих і бідних, збагачення за будь-яку ціну) зародилися такі негативні явища, як розчарування більшості населення у майбутньому, зневіра у спроможність влади захистити людей від тиску

злочинності, деградація й розлад моральних норм поведінки, агресивність тощо.

Динаміка «тінізації» економіки свідчить, що на її рівень у період соціально-економічних перетворень впливає ціла низка чинників, а саме:

- нестабільність податкового законодавства, достатньо високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єкти господарювання, низький рівень податкової дисципліни;
- надмірне регулювання підприємницької діяльності;
- низький рівень заробітної плати в державному секторі економіки;
- корупція в державних органах та органах місцевого самоврядування;
- правова незахищеність суб'єктів господарювання від зловживань з боку посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування;
- недостатня «прозорість» процедури приватизації державного майна тощо.

Вищевикладене свідчить про те, що основною причиною поширення тіньової економіки в Україні є непослідовність процесів системної трансформації. Формування в Україні протягом років незалежності масштабного тіньового сектору значною мірою спровоковано втратою державою важелів ефективного регулювання економічних процесів, суттєвими недоліками економічної і правової політики, в тому числі незадовільним станом господарського законодавства.

Труднощі, які виникають у результаті внутрішньої неузгодженості регуляторно-правового механізму та беззмістовної зміни концептуальних орієнтирів, створюють необгрунтовані ризики та бар'єри на шляху здійснення підприємницької діяльності. Нестабільність законодавства, бюрократизм у прийнятті рішень місцевими та центральними органами влади, невизначеність прав і взаємних обов'язків держави та суб'єктів підприємницької діяльності, нерегульованість та суперечливість нормативних актів, які видаються різними відомствами, зумовлюють неефективність та обтяжливість регуляторної політики.

За умов, коли регуляторна політика держави йде всупереч з інтересами вагомих груп економічних суб'єктів, тіньова економіка поширюється на галузі та сфери діяльності й набуває масштабного вияву. Керуючись інтересами власного відтворення, економічні суб'єкти ведуть пошук більш сприятливих шляхів використання доступних їм ресурсів, у тому числі – виходячи за межі чинного законодавства. Це спонукає їх до стихійного встановлення нових правил здійснення господарських операцій, у яких регулююча та контролююча роль держави поступово заміщується неформальними угодами між ними.

У тіньовій економічній діяльності досить поширені зловживання, що ґрунтуються на суперечностях законодавчої бази, яка допускає різне тлумачення положень закону навіть професіоналами. Замість того, щоб бути головним чинником прогресивних перетворень у суспільстві, законодавство стало помітним гальмом його реформування. Класичним прикладом невідповідності законодавства потребам цивілізованої господарської діяльності стала взаємна

суперечливість чинних з 1 січня 2004 р. Цивільного і Господарського кодексів України, внаслідок якої суди, керуючись нормами чинного законодавства, приймають протилежні рішення з одного й того ж питання. Не викликає здивування, що на цьому тлі поступово, але неухильно зростало зневажливе ставлення підприємців та інших суб'єктів господарювання до державної влади, у суспільстві поглиблювалося явище правового нігілізму. Значна кількість справ в економіці вирішується поза правовим полем. Аргументами як у малому, так і у великому бізнесі часто-густо стають адміністративний тиск, погрози і так звані «наїзди» [2, с. 2].

Обсяги тіньового сектора нашого господарства становлять за різними підрахунками вчених від 45 до 60 %, що є найбільшим показником у всій Європі. Виходячи з даних Мінекономіки України, в 2009 році прихована частина айсберга української економіки була меншою, ніж вважають у Світовому банку, – близько 35 % ВВП.

Кримінальні відносини «тіньової» економіки характерні для усіх видів економічної діяльності. Найбільш властивими вони є для:

1) процесів приватизації державної та комунальної власності, особливо це проявилось у перші роки після розпаду СРСР;

2) агропромислового комплексу, зокрема після 2000 р., коли відбувався процес прискореного реформування;

3) паливно-енергетичного комплексу, насамперед тих суб'єктів, які пов'язані з постачанням і реалізацією газу, нафти та нафтопродуктів, вугілля й електроенергії;

4) сфери зовнішньоекономічної діяльності, проявом якої є контрабанда.

Контрабанда є домінуючою складовою тіньової економіки, саме вона дозволяє уникати сплати митних платежів, одержувати від злочинної діяльності максимальний прибуток, переказувати грошові кошти на рахунки в іноземні банки та у такий спосіб накопичувати капітал.

Контрабанда нерозривно пов'язана з корупцією в органах влади, управління, правоохоронних органах, банківських структурах тощо та суттєво впливає на стан тіньової економіки в країні. Вона завдає збитків економіці держави, встановленому правопорядку в галузі міжнародної торгівлі, порушує державний суверенітет.

Аналізуючи вищевикладене, можна дійти висновку, що тіньова економіка впливає на більшу частину економічного і соціального життя суспільства, та що ця проблема потребує негайного вирішення як з боку держави, так і з боку пересічного громадянина.

З метою розв'язання проблеми детінізації української економіки потрібно перш за все розробити спеціальну довгострокову політику легалізації тіньових капіталів некримінального походження з максимальним збереженням нагромадженого у цьому секторі технологічного, організаційного, фінансового та людського потенціалів. Для цього необхідно:

– запровадити на певний перехідний період (тривалістю не менше року) політику амністії тіньового капіталу через відкриття йому шляхів для легального

інвестування за одночасної протидії його поверненню в «тінь»;

– передбачити повне звільнення від оподаткування легалізації коштів, які спрямовуються (у грошовій чи товарній формах) на інвестиційні цілі;

– законодавчо врегулювати правові гарантії не переслідування власників детінізованих некримінальних капіталів;

– посилити контроль над впливом капіталів за межі України.

Зважаючи на те, що тіньова економіка є основним джерелом життєзабезпечення значних прошарків населення України, сьогодні необхідно уникати однобічного підходу до проблем тінізації й урахувати, які збитки буде завдано населенню України у разі посиленого скорочення тіньової сфери, оцінити можливість держави компенсувати ці втрати. Таким чином, принципової ваги сьогодні набувають методи легалізації тіньової економіки, які гарантують збереження людського потенціалу України через підвищення ефективності та прибутковості легального виробництва і збільшення на цій основі кількості робочих місць та підвищення реальних доходів населення.

Тому до основних пріоритетів економічної стратегії в Україні, які сприятимуть детінізації української економіки, слід віднести такі:

1. Стимулювання інвестиційних процесів. Потрібно розробити податкові стимули до інвестиційного використання кредитних ресурсів комерційних банків, звільнити від оподаткування частку прибутку підприємств, яка спрямовується на інвестування.

2. Контроль за регулярністю, повнотою виплат та своєчасною індексацією заробітної плати, соціальних платежів, стимулювання збільшення кількості робочих місць. З метою підтримки рівня доходів населення, що дозволило б зменшити схильність до діяльності у неофіційному секторі, потрібно якнайширше використовувати безготівкові розрахунки з населенням, зокрема за комунальні послуги.

3. Запровадження прозорих і доступних механізмів кредитування реального сектору економіки та розв'язання платіжної кризи. Українська економіка потребує послідовної демонетизації, насамперед за рахунок «довгих грошей», безпечно здійснення якої може відбутися лише у тісному зв'язку зі збільшенням масштабів діяльності підприємств реального сектору.

4. Підвищення професійного рівня управлінського персоналу підприємств України, забезпечення методичної та юридичної підтримки у складанні бізнес-планів, інвестиційних проектів, які забезпечуватимуть максимально ефективно цільове використання спрямованих до цих підприємств ресурсів.

5. Удосконалення законодавства шляхом прийняття пакету законів, які б чітко регламентували господарську діяльність суб'єктів економіки та унеможливили відхід від легальної сфери економіки.

6. Посилення боротьби з корупцією. Для підвищення якості боротьби з корупцією необхідно: продовжити розбудову судової влади, вжити заходів щодо підвищення незалежності судів; керівникам міністерств та відомств всебічно проаналізувати стан боротьби з корупцією та на підставі цього аналізу

внести необхідні зміни до їх повсякденної діяльності щодо створення максимальної прозорості рішень; розглянути проблему ефективності діяльності низки державних установ, які покликані координувати боротьбу з корупцією; переглянути засади фінансового забезпечення діяльності правоохоронців та передбачити заходи щодо підвищення їхньої заробітної плати тощо [2, с. 10].

Висновки. Виникнення і функціонування тіньової економіки в Україні зумовлене низкою політичних, економічних і соціальних причин, що витікають з неналежного методологічного, законодавчого та нормативного забезпечення економічної трансформації суспільства, що створило сприятливі умови для отримання окремими групами населення надприбутків, завдання значних економічних збитків державі, призвело до послаблення державних функцій контролю та регулювання у багатьох галузях фінансово-господарської діяльності.

Подолання тіньової економіки та корупції є необхідною умовою входження України до Європейського Союзу. Вирішення проблем корупції, нелегальної міграції та розширення кримінального сектору визначаються Європейською Комісією як одні з пріоритетних напрямів співробітництва між ЄС та кандидатами на членство в цій організації.

Формування дієвої стратегії детінізації економіки потребує насамперед визначити основні чинники тінізації. Серед них слід відзначити такі, як: відсутність повноцінного ринкового середовища; недостатність інституційного забезпечення економічної політики; неефективність управління державною власністю і захисту прав власників; системні вади податкової системи; незбалансованість державної регуляторної політики; недосконалість бюджетної політики; деформація структури зайнятості; недоліки у діяльності судової влади; корупція.

Зазначені причини розвитку тіньової економіки призводять до негативних наслідків в офіційному економічному секторі, серед яких:

– втрата податкових надходжень до бюджету, і як результат – ускладнення виконання фінансових зобов'язань держави;

– недовіра управлінських рішень внаслідок відсутності повної та об'єктивної офіційної інформації про розвиток економічних процесів в Україні;

– скорочення внутрішніх інвестиційних ресурсів у країні через ускладнення відкритого витрачання тіньовими структурами прихованих від оподаткування доходів та їх відплив за кордон;

– зменшення інтересу потенційних стратегічних інвесторів до українських підприємств, що значно гальмує процеси приватизації та фінансового оздоровлення виробництва;

– негативний вплив на зростання рівня криміналізації суспільства через збільшення кількості економічних злочинів тощо.

Значна тінізація економічного обороту, недостатність державних зусиль щодо її подолання призводять до викривлення принципів громадянського суспільства, формують негативний імідж України у світі, стримують надходження в країну іноземних інвестицій, не сприяють налагодженню торговельно-економічних стосунків українських підприємств із зарубіжними партнерами, стримують євроінтеграційні зусилля України. Все це об'єктивно зумовлює реалізацію активних дій щодо детінізації економіки.

Детінізація економіки – це цілісна система заходів, спрямована передусім на викорінення причин та передумов виникнення проявів тіньової економіки. Стратегічною метою детінізації економіки є істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов щодо залучення тіньових капіталів до легальної економіки та примноження національного багатства. Виведення на «світло» тіньових капіталів сприятиме суттєвому збільшенню національного інвестиційного потенціалу, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на розвиток і зростання, сприятиме забезпеченню економічної безпеки держави загалом.

Перспективи подальших досліджень стосуються розробки та застосування ефективних методів боротьби з тіньовою економікою в умовах формування ринкової економіки України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Базилук А. В. «Тіньова» економіка в Україні / А. В. Базилук, С. О. Коваленко. – К. : НДЕІ Мінекономіки України, 1998. – 206 с.
2. Варналій З. С. Тіньова економіка : сутність, особливості та шляхи легалізації [монографія] / З. С. Варналій. – К., 2006 р. – 576 с.
3. Мандибура В. О. Тіньова економіка як об'єкт системного наукового дослідження / В. О. Мандибура. – К., 1998. – С. 256.
4. Николаева М. И. Теневая экономика, методы анализа и оценки (обзор работ западных экономистов) / М. И. Николаева, А. Ю. Шевяков. – М., 1987. – 53 с.
5. Попович В. М. «Тіньова» економіка як предмет економічної кримінології / В. М. Попович. – К.: Правові джерела, 1998. – 448 с.
6. Турчинов О. Науково-методологічні дослідження тіньової економіки / О. Турчинов. – К. : Вид-во НАН України, 1997. – С. 25–32.

Рецензенти: Бажал Ю. М., д.е.н., професор;
Верланов Ю. Ю., к.е.н., професор

© Ревак І. О., Янів М. І., 2010

Надійшла до редакції 01.06. 2010 р.